

А.А. Дем'янюк, канд. філол. наук
**РОЛЬ СКЛАДНОГО ЕПІТЕТА В МОВІ
СТАРОУКРАЇНСЬКОЇ ПОЕЗІЇ КІНЦЯ XVI–XVII СТ.**

Проаналізовано стилістичні можливості складного епітета у староукраїнській літературній мові кінця XVI–XVII ст.

The stylistic potential of compound epitet in Old Ukrainian literary language of the end of the XVI-XVII th century is analyzed.

Дослідження поетичної мови в цілому або аналіз окремих мовно-структурних елементів пов'язані передусім з “виявленням її своєрідності як особливої функціонально-стилістичної мовної сфери”¹. Багато лінгвістів трактують поетичну мову як особливу функцію загальної літературної мови: поетична мова і є “сама собою поезія. Тут уже виникає питання про особливу функцію мови, яка не збігається з функцією мови як засобу звичайного спілкування, а є її своєрідним ускладненням. Поетична мова в цьому значенні є те, що звичайно називають образною мовою”².

В основі поетичної мови, на думку С.Я. Єрмоленко, лежить “особливий характер конкретно-чуттєвого бачення світу, орієнтація на емоційно-естетичне сприйняття його”³. Поетична мова як один із різновидів художньої мови в лексико-граматичному плані становить об'єднання найрізноманітніших елементів, пор.: “Поетична мова естетизує слова загальноновживаної мови, формує традиційний поетичний словник, має виразну тенденцію до творення авторських неологізмів, використання характерних для емоційно-експресивної мови словотвірних моделей поетичних засобів”⁴.

Найчастіше поетичну мову співвідносять з образною мовою. Саме на цю ознаку поетичної мови звертає увагу В.С. Калашник: “У поетичній мові значення та ідея розкриваються через образ. Різні для кожного виду словесного мистецтва щодо форми художні образи не є однорідними і в межах окремо взятого твору. Відрізняючись в основному структурними особливостями, вони водночас становлять певну систему засобів образного вираження. У поезії виявом системної єдності, спільною формою образів є мова. Поетична мова об'єднує естетично значущі засоби в систему, яку з урахуванням головної ролі слова у створенні образу можна назвати словесно-образною”⁵. Словесно-образні засоби беруть свій початок від

виникнення поетичної творчості і є невіддільною ознакою поезії взагалі. “Під образністю літературної мови, – наголошує Л.О. Пустовіт, – слід розуміти активність людського мислення, спрямованого на пізнання світу, естетичну красу слова і мелодійність цього звучання”⁶. Далі дослідниця поетичної мови зауважує: “В образній мові не просто називають той чи інший предмет, а головним чином характеризують цей предмет такими словами, що посилюють його якісні ознаки”⁷. Слово не тільки викликає в читача образи предметів, явищ навколишнього світу, але й визначає відповідні поняття, спрямовує рух уявлень, думок, почуттів, пробуджує емоції.

Широкі можливості експресивного впливу мовних образів закладено в системі словотворення, зокрема в складних прикметниках, що зумовлено їхньою структурою і семантичними особливостями.

Складні прикметники, як і будь-яке слово взагалі, становлять поєднання звукових одиниць, які формують фонетичний малюнок, ритм вірша. Прикметники-композиції, входячи до синтаксичних структур, створюють ритмомелодію поетичного твору, визначають особливості його інтонування.

Л.А. Булаховський, говорячи про складні слова взагалі, зазначає, що вони є своєрідною категорією “кованих слів”, які стоять “на межі словотворення і комбінації уже існуючих слів”⁸.

Аналізуючи мову художньої літератури, Г.О. Винокур звертав увагу на те, що “художнє слово образне зовсім не в тому відношенні, нібито воно обов’язково метафоричне ... Справжній сенс художнього слова ніколи не обмежується його буквальним розумінням”⁹. Буквальне значення слова розкриває в собі нові, інші значення так, як “розширюється в мистецтві значення описуваного одиничного емпіричного факту до ступеня того чи іншого узагальнення”¹⁰.

Поетичний образ як явище стилю, на думку А. Квятковського, наявний всюди, де художня думка виражається за допомогою різних поетичних засобів – епітета, метафори, порівняння, метонімії, синекдохи, гіперболи, паралелізму, уподібнення і т. ін.¹¹.

Образність поетичної мови створюється за допомогою різних мовних засобів і способів їх уживання, але одним із найпоширеніших образотворчих засобів у поетичній мові є епітетні складні прикметники.

Епітет як один із різновидів тропів вивчали Ф.І. Буслаєв, О.М. Веселовський, О.О. Потебня, В.М. Жирмунський,

Б.В. Томашевський, Л. Кателіна, О. Потапова, Т. Глібова та ін. В українському мовознавстві відомі праці С.Я. Єрмоленко, Л.О. Пустовіт, Н.М. Сологуб, Л.О. Ставицької, Л.П. Рожило, Н.Г. Сидяченко, Л.Г. Савченко, В.П. Дятчук та ін., в яких розглядаються основні шляхи еволюції епітета в українській поезії, його семантика, граматичне вираження та функціонування. Однак сучасна мовознавча й літературознавча наука не мають достатньо розробленої теорії епітета та єдиної термінології для характеристики різних видів епітетів. Та й саме поняття “епітет” потребує уточнення.

Деякі дослідники зараховують до епітетів означальні слова, які мають особливу художню виразність і відбивають ставлення автора до зображуваного. Епітет у такому розумінні – це лише образне означення, яке виникає на основі переносного значення слова. Предмет, як зазначає А.П. Коваль, “набуває образної характеристики, ... визначається за допомогою метафоричного або метонімічного означення, а не через звичайне логічне означення”¹².

Основна функція епітета – показати предмет зображення з незвичайного боку, індивідуалізувати якусь ознаку, зосередити на ній увагу, викликати певне ставлення до зображуваного, чого позбавлені відносні прикметники, вжиті у прямому значенні. При цьому необхідно пам’ятати, що експресивно-образну функцію можуть виконувати нейтральні слова, і тому не завжди легко провести чітку межу між художнім і логічним означенням. Визначити епітетну роль складного прикметника можна лише в контексті з урахуванням характеру та взаємовпливу компонентів словосполучення.

У синтаксичному сполученні слів відображаються реальні відношення предметів, явищ і їхніх властивостей. Емоційність поетичного твору, тонке відчуття навколишнього зумовлюють пошуки своєрідних індивідуальних позначень явищ дійсності. Змінюються поняття, їх вираження – змінюється й лексико-синтаксична сполучуваність. І навпаки, зміна сполучуваності зумовлює зміну значення слова. Ж. Вандрієс слушно зауважував із цього приводу: „В усіх випадках значення слова визначається контекстом. Слово ми ставимо в оточення, що виявляє його значення кожен раз і на даний момент. Ніщо інше, а саме контекст, всупереч різноманітності значень даного слова, надає йому “особливого значення”, ніщо інше, а саме контекст очищує слово від його колишніх значень, нагромаджених пам’яттю, і створює йому його актуальне значення”¹³.

Контекст, словесне оточення зумовлює здатність слова виявляти його семантичні відтінки. У контексті прикметниковий композит реалізує індивідуальне значення, яке поза контекстом не існує. Поява індивідуальних, оказіональних значень складних прикметників, незвичних сполучень слів спричинена творчою потребою показати щось нове в предметі чи явищі, підкреслити непомітну, але яскраву деталь, виділити певну ознаку.

У поетичній мові прикметниковий епітет часто зазнає метафоризації, тобто в контексті використовується переносне значення слова, під яким розуміється своєрідне розширення й оновлення змістових обсягів слів, створення на основі старих значень і паралельно з ними нових змістових відтінків, поява переносно-фігуральних значень.

В основі будь-якої метафори лежить неназване порівняння предмета з яким-небудь іншим предметом на основі ознаки, спільної для обох порівнюваних компонентів. У метафорі відбувається ототожнення двох понять, а в порівнянні два поняття зближуються, тобто існують паралельно. У метафорі, як правило, “потрібного зображально-виражального ефекту письменники досягають меншою кількістю слів, ніж у порівнянні”¹⁴. Загалом, природу метафори можна зрозуміти лише в тому випадку, якщо її розглядати як конструктивний компонент тексту, найбільш яскравий, образний елемент поетичної мови. Як зазначає В.С. Калашник, “будучи за своєю конструкцією образним виразом порівняльного характеру, метафора в різних формах і модифікаціях так чи інакше присутня в кожному поетичному тропі”¹⁵.

Мовна метафора характеризується семантичною двоплановістю, яка полягає у взаємодії прямого лексичного значення слова і додаткового контекстуального значення. Нове, контекстуальне, метафоричне значення сприймається ніби через призму основного, спираючись на нього, але не ототожнюючись з ним. Додаткове контекстуальне значення метафоричного композита стає доміантним, пряме ж значення втрачає свою роль і служить лише орієнтиром для авторської асоціації, унаслідок чого метафоричне значення складного прикметника передає нерозчленоване уявлення, в якому об’єднані ознаки різних предметів, явищ.

Аналізуючи метафоричність поетичної мови, Л.О. Пустовіт наголошує: “Поетична мова характеризується семантичною

двоплановістю слова, тобто певною суперечливістю між його номінативним і метафоричним значенням. У метафоричних словосполученнях відбуваються семантичні процеси “розмивання” номінативного значення слова через семантико-формальний зв’язок з іншими словами”¹⁶. Найважливішою умовою появи семантичної двоплановості слова взагалі, а отже і складного прикметника, є “наявність контексту, в якому здійснюється порушення нормативних лексичних зв’язків метафоричного слова з іншими словами”¹⁷.

У сучасному мовознавстві існують різні погляди на природу образного порівняння як одного з найпростіших тропів, до складу якого входять композитні прикметники. Деякі лінгвісти вважають, що в порівняннях значення слів не зазнає змін. “Зіставлювані поняття зберігають у свідомості свою самостійність, не зливаючись в одне враження, а тому і семантика порівнюваних слів, словосполучень і речень не змінюється”. А.П. Коваль твердить, що в образних порівняннях “відбувається “прирошення змісту” одного слова за рахунок іншого”¹⁸.

Вибір зіставлюваних предметів залежить від індивідуального сприйняття людини, що порівнює, від належності майстра слова до певного літературного напрямку, від змісту поетичного твору. Якість порівняння визначається світоглядом і світосприйманням автора поетичного твору, мовними традиціями.

У системі різноманітних поетичних засобів виразності порівняння виступає початковою стадією, звідки в градаційному і розгалуженому порядку виникають майже всі інші тропи. Від інших тропів порівняння відрізняється своєю двочленністю: у ньому називаються суб’єкт порівняння, тобто те, що порівнюється, і об’єкт порівняння, тобто те, з чим порівнюється. Домінантна ознака зіставлення може бути прямо названа в порівнянні чи не названа зовсім, що зумовлює потенційну можливість переходу її в символ”¹⁹.

Складні прикметники-епітети як компонент порівняння не лише відіграють певну емоційну, конотативну функцію, а й нерідко уможливають вибір того чи іншого об’єкта порівняння, зумовлюючи, пояснюючи такий вибір. Складні прикметники у складі порівняння доповнюють, розвивають семантику народнопісенних образів, вносять нові семантичні компоненти у значення традиційних поетичних образів, урізноманітнюють семантику поетичних універсалій.

Таким чином, складні прикметники як один із виражальних засобів поетичної мови виступають у функції епітета, метафоричного епітета, входять до складу порівняння. Їхній художньо-образний зміст розкривається у контексті. Традиційні поетизми, зафіксовані в загальномовному словнику, відновлюють свою внутрішню форму, коли входять у нові тропеїчні структури. Образний зміст, закладений у внутрішній формі складного найменування, видозмінюється під впливом функціональних можливостей тропеїчних висловів.

Надзвичайно поширеним у мові староукраїнської поезії кінця XVI–XVII ст. було вживання композитів-прикметників у функції епітетів, які передавали певний обсяг естетичної інформації, втілювали філософські та художні ідеї стилю. Адже “поезія, – за словами В.М. Русанівського, – це краса, створена талантом і вимогливістю поета, втілена в найкращий мовний матеріал”²⁰.

У поетичній мові роль епітетів загальновідома – вони “прикрашають” текст, що робить його неповторним художнім відображенням дійсності, що нехарактерне, наприклад, для мови науки²¹.

Використання складних прикметників є традиційним для староукраїнської літературної мови кінця XVI–XVII ст. Вони були або своєрідним стилістичним засобом – складним епітетом, яким прикрашали мову подій, або стилістично нейтральними, що виконували номінативні функції, розширюючи таким чином словниковий запас мови. Але і ті й інші однаково відігравали важливу роль у процесі розвитку староукраїнської літературної мови кінця XVI–XVII ст.

Завдяки складним прикметникам, які виступали в ролі епітетів, підтримувався той високий поетичний стиль, який був пов’язаний із церковно-книжною традицією. Як зазначає З.М. Петрова, “складні прикметники кваліфікувалися як слов’янізми. Тому вони самі по собі незалежно від якого-небудь іншого художнього навантаження створювали високість стилю”²².

Ця “високість” стилю відчувається і в староукраїнських поезіях кінця XVI–XVII ст., де зустрічаються складні прикметники в ролі епітетів індивідуального походження: їх незвичайність, оказіональність примушують читача звернути увагу на саме слово як таке, прислухатися до його мелодії та змісту, відчутти за ним думку автора.

Епітет є одним з важливих елементів образної системи поетичної мови, поетичного стилю. О.М. Веселовському належить відома афористична формула: “Якщо я скажу, що історія епітета є історією поетичного стилю в скороченому виданні, то це не буде перебільшенням”²³. Це висловлювання, на нашу думку, стосується не лише епітета, а й усіх словесних образів. Появу в поезії складного епітета О.М. Веселовський пов’язує з більш високим ступенем розвитку поезії: “За пізніший час відповідають складні епітети, скорочені з означень ... і порівнянь”²⁴.

А.С. Єлеонська, характеризуючи стиль Єпіфанія Славинецького, зауважує, що складні епітети – один із зображальних засобів, які допомагають оновити звичні образи, внести у словесну тканину риси індивідуальності²⁵. Якщо стійке повторення того самого композита-прикметника при тому самому означуваному слові наближає його до постійного епітета, то сама кількість різних варіацій епітета при тому самому слові свідчить про багату мовну палітру автора, його прагнення уникнути монотонності й одноманітності.

Складні епітети мають свої специфічні особливості порівняно з простими епітетами. Це, на нашу думку, зумовлено тим, що складні прикметники, які виступають у ролі епітетів, мають більшу семантичну місткість, що дозволяє в єдиній словесній формі виразити багатий зміст, нове складне уявлення. Складні прикметники виражають такі відтінки якостей і властивостей, які важко передати за допомогою простих прикметників. У них можуть об’єднуватися значення синонімічних компонентів з протилежним значенням, вони заміняють багатослівні описи, служать засобом утворення поетичного порівняння і т. д. Ці властивості складних прикметників сприяють утворенню поетичних образів і становлять специфіку складного епітета. (У тому ж значенні вживає термін “складні епітети” Б.В. Томашевський²⁶).

Семантика та структура складних прикметників, що виступають у функції складних епітетів, їх наявність чи відсутність у різних авторів і в різних жанрах та стилях визначається індивідуальними смаками різних поетів, специфікою того чи іншого поетичного жанру.

У староукраїнській літературній мові кінця XVI–XVII ст. складний епітет, пов’язаний з церковно-книжною традицією, має

переважно абстрактно-оцінний характер. Наведемо декілька прикладів із поезій бароко з першим компонентом *благо-*:

Благодатному орлу в слѣд путешествует
(І. Величковськ., 133).

Росийский роде, коль ти благородный!
(І. Армашенко, УПК, 232).

Бог же положен въ сердце благовѣрна князя
(Г. Смотрицький, УПК, 62).

Но твоя, отче святой, воля благословенная
(К. Транквіліон-Ставровецький, УПК, 238).

Благопокорная чловѣком доброта
(А, УПК, 93).

Складні прикметники-епітети пов'язані з церковно-книжною традицією, відомі з часів перших перекладів церковних книг з грецької на слов'янську мову; як правило, це були кальки з грецької мови. Особливо поширеними в барокових поезіях були складні прикметники з першим компонентом *благо-*, *велико-*, *добро-* та ін., наприклад: *благочестивѣйший Монарх* (Л. Баранович, УП, 229), *благословенный мир* (Д. Туптало, УП, 284), *благовѣрный муж* (Й. Волкович, УП, 147), *боголюбезная пани* (К. Зінов., 285), *великоночный день* (А, УП, 195), *великодержавный цар* (Л. Баранович, УП, 228), *доброродная душа* (Д. Туптало, УП, 280), *добродѣтельный гетман* (Г. Смотрицький, УПК, 64), *злочестива арія* (Д. Туптало, УП, 284), *православный народ* (І. Армашенко, УЛ, 232) та ін.

У цих прикметниках перший компонент означає ступінь якості або його оцінку. У прикметниках з постійним першим чи другим компонентом один з них унаслідок втрати реального смислу може зближуватися за значенням з афіксом. Це спостерігається, наприклад, у прикметниках з першими компонентами *все-* і *само-*: *всемирный* (А, УПК, 106), *всеродный* (Й. Волкович, УП, 148), *всехвалный* (В. Ясинський, УП, 240), *всещедрый* (Д. Туптало, УП, 321), *всесильный* (Г. Смотрицький, УПК, 64), *всенощный* (Л. Баранович, УП, 229), *самовластный* (П. Беринда, УПК, 206), *самовольный* (Г. Смотрицький, УПК, 65), *самородный* (С. Ставницький, УП, 244), *самоугодный* (І. Армашенко, УП, 231), *самодвижный* (О. Митура, УПК, 226), *самохотный* (А. Скульський, УП, 133) та ін.

В.М. Русанівський зазначає, що в XVII ст. бурхливо розквітає художня література. За жанрами її можна поділити на поезію, драматургію, а частково й прозу. Крім того, поезія складається з двох різновидів: панегірично-полемічного й побутового. Панегірично-полемічна література багата епітетами. Епітети добираються або з народної мови або з конфесійної літератури²⁷.

Урочистість стилю створюється і характером поєднання епітета з означуваним словом:

А не наша воля грѣхолобивая
(К. Транквіліон-Ставровецький, УПК, 238).
В царствіях, землях многодержавных
(А, УЛ, 111).

Помилуй многогрѣшную душу мою
(К. Транквіліон-Ставровецький, УПК, 240).

Крім загальної функції – створення експресивності – складні прикметники-епітети одночасно несуть і інформаційно-називну функцію, позначаючи більш економним способом те, що виражають атрибутивні словосполучення, які стоять за ними.

Експресивність композитів-епітетів посилювалася завдяки їх метафоричності, яку можна вважати другою їх конкретною функцією.

Розгляд функцій прикметників у поезіях епохи бароко підтверджує висловлену С.Я. Єрмоленко думку про те, що з-поміж інших означень “означення прикметникового походження відкривають широкі можливості для переносного, метафоричного вживання ознак, для формування трохеїчних виразів”²⁸.

Композити-епітети посідають помітне місце серед лексико-стилістичних засобів староукраїнської літературної мови кінця XVI–XVII ст. Вони збагачують зображальні і виражальні можливості мови, передають нові семантичні, стилістичні, експресивні відтінки і цим сприяють розкриттю художнього замислу поезії, адже мова „барочної” літератури характеризується „окрасою” складу, відповідно використанням складних епітетів. Маючи можливість в одному слові виразити глибокий зміст, означальні основоскладання є одним із найпродуктивніших способів творення колоритних означень-епітетів, арсеналом невичерпних художньо-поетичних можливостей поетів.

¹Калашник В.С. Українська поетична фразеологія і афористика поетичної мови поживтневого періоду (семантико-типологічний аспект): Дис. ... д-ра філол. наук: 10.02.01. – Харків, 1992. – С. 19; ²Винокур Г.О. О языке художественной литературы. – М., 1991. – С. 390; ³Єрмоленко С.Я. Нариси з української словесності (стилістика та культура мови). – К., 1991. – С. 323; ⁴Там само; ⁵Калашник В.С. Зазнач. праця. – С. 30; ⁶Пустовіт Л.О. Словник української поезії другої половини ХХ століття (семантико-функціональний аспект): Дис. ... д-ра філол. наук: 10.02.01. – К., 1993. – С. 9; ⁷Там само; ⁸Булаховский Л.А. Курс русского литературного языка: В 2т. – К., 1953. – Т. 2: Исторический комментарий. – С. 112; ⁹Винокур Г.О. Зазнач. праця. – С. 21; ¹⁰Там само. – С. 28; ¹¹Квятковский А. Поэтический словарь. – М., 1966. – С. 178; ¹²Коваль А.П. Практична стилістика сучасної української мови. – К., 1987. – С. 29; ¹³Кочерган М.П. Слово і контекст: Лексична сполучуваність і значення слова. – Львів, 1980. – С. 12; ¹⁴Калашник В.С. Зазнач. праця. – С. 137; ¹⁵Там само. – С. 138; ¹⁶Пустовіт Л.О. Зазнач. праця. – С. 154; ¹⁷Калашник В.С. Зазнач. праця. – С. 33; ¹⁸Коваль А.П. Зазнач. праця. – С. 24; ¹⁹Калашник В.С. Зазнач. праця. – С. 129; ²⁰Русанівський В.М. Слово в поезії // Рідне слово. – 1972. – Вип. 6. – С. 50; ²¹Намиотокова Р.Ю. Авторские неологизмы: словообразовательный аспект. – Ростов, 1986. – С. 76; ²²Петрова З.М. Сложные прилагательные в поэзии второй половины XVIII в. // Процессы формирования лексики русского литературного языка. – М., 1966. – С. 150; ²³Веселовский А.Н. Историческая поэтика. – Л., 1940. – С. 73; ²⁴Там само. – С. 85; ²⁵Елеонская А.С. Человек и Вселенная в ораторской прозе Епифания Славинецкого // Развитие барокко и зарождение классицизма в России XVII–начала XVIII в. – М., 1989. – С. 215; ²⁶Томашевский Б.В. Стилистика и стихосложение. – Ленинград, 1959. – С. 303; ²⁷Русанівський В.М. Історія української літературної мови. – К., 2001. – С. 103-104; ²⁸Єрмоленко С.Я. Синтаксис віршової мови. – К., 1969. – С. 25.

Дуброва Г.І., асп.

**ЕЛЕМЕНТИ ПОЛЬСЬКОЇ МОВИ У ТВОРАХ
М. СМОТРИЦЬКОГО (У ЗІСТАВЛЕННІ З ТВОРЧІСТЮ
І. ГАЛЯТОВСЬКОГО І А. РАДИВИЛОВСЬКОГО)**

У статті робиться зіставний аналіз польських елементів у творах українських письменників XVII ст. і сучасних українських діалектах.

In the article the comparative analysis of Polish elements in the works of Ukrainian writers of the 17th century and modern Ukrainian dialects is made.